

תפילה ללא חזרת הש"ץ

הרב ינון אליה לוי

- א. מקור תקנת חזרת הש"ץ וטעמה
- ב. חזרת הש"ץ בזמן הזה
- ג. תקנת הרמב"ם בעניין תפילה אחת
- ד. המתנגדים לביטול חזרת הש"ץ בזמן הזה
- ה. התפשטות התקנה בקהילות ישראל
- ו. חזרת הש"ץ בתפילת מנחה
- ז. למעשה באילו מצבים נראה שיש להתפלל תפילה אחת

א. מקור תקנת חזרת הש"ץ וטעמה

חזרת הש"ץ, כלומר מה שחוזר שליח הציבור בקול רם על תפילת שמונה עשרה, היא תקנת חכמים¹ ומקורה בדברי המשנה האחרונה במסכת ראש השנה:² "שליח ציבור מוציא את הרבים ידי חובתן". המשנה שם מביאה מחלוקת בין רבן גמליאל לחכמים בעניין חזרת הש"ץ בכל התפילות כולן:³ לדעת חכמים עיקר תפילת הציבור היא בלחש וחזרת הש"ץ נועדה להוציא ידי חובה את מי שאינו בקי; לדעת רבן גמליאל תפילת הלחש נועדה לאפשר לשליח הציבור להסדיר את תפילתו שתהיה שגורה בפיו וחזרת הש"ץ נועדה להוציא ידי חובת תפילה הן את הבקי הן את שאינו בקי.

1 כך מפורש בלשון הרמב"ם בתשובה. בערוך השולחן (סימן קכד סעיף א) כתב שזו תקנת אנשי כנסת הגדולה.
2 פרק ד משנה ט; לג ע"ב.
3 מלבד תפילת ערבית, ראה שם בפירוש המשנה להרמב"ם.

בהמשך הגמרא מובא דיון אם חכמים קיבלו את דברי רבן גמליאל, ומסקנת הגמרא היא שישנה מחלוקת תנאים משולשת: לפי רבן גמליאל, שליח הציבור מוציא תמיד את כל הציבור ידי חובתו; לפי חכמים שליח הציבור אינו מוציא ידי חובה אלא את מי שאינו בקי; ולדעת רבי מאיר שליח ציבור מוציא את שאינו בקי ידי חובה, אך בראש השנה ויום הכיפורים, שבהם התפילות ארוכות וייחודיות, שליח ציבור מוציא ידי חובה את כל הציבור, גם את הבקיאים. הגמרא⁴ מכריעה:

אמר רבי חנה ציפורה אמר רבי יוחנן: הלכה כרבן גמליאל בברכות של ראש השנה ויום הכיפורים.

אולם בשאר ימות השנה נפסקה הלכה כחכמים. כך פסקו הרי"ף⁵ בהלכותיו, הרמב"ם⁶ בהלכות תפילה והשולחן ערוך⁷ בשאר ימות השנה.

אם כן, הן לדעת חכמים הן לדעת רבן גמליאל יש להתפלל בלחש ולאחר מכן ש"ץ חוזר על התפילה. לדעת חכמים חזרת הש"ץ מיועדת למי שאינו בקי, ולדעת רבן גמליאל היא מיועדת לכולם. לדעת חכמים תפילת הלחש היא חובה לכל אחד היודע להתפלל בעצמו, ואילו לרבן גמליאל היא נועדה כדי ששליח ציבור יסדיר ויתכונן לקראת חזרת הש"ץ.

ב. חזרת הש"ץ בזמן הזה

על פי מה שעולה לנו מדברי הגמרא, חזרת הש"ץ נתקנה כדי להוציא ידי חובת תפילה את מי שאינו בקי להתפלל. לכן כיום שיש לפני כל מתפלל סידור תפילה, וכל אדם על פי רוב בקי להתפלל, האם יש מקום לבטל את תקנת חזרת הש"ץ?

4 לה ע"א.

5 יב ע"א בדפי הרי"ף.

6 הלכות תפילה, פרק ח הלכות ט-י.

7 אורח חיים, סימן קכד סעיף א.

1. בטל הטעם לא בטלה התקנה

שאלה זו נשאלה לרבנו הרמב"ם, והשיב:⁸

מאחר שתקנו החכמים ז"ל, שירד שליח צבור לפני התיבה להוציא מי שאינו בקי, ועל דעת ר"ג להוציא אפילו בקי שלא התפלל בינו לבין עצמו, לא תהיה תפלת שליח צבור ברכה לבטלה בשום פנים בסיבת עיקר ההתקנה, אף על פי שאין בזה הקהל מי שלא יצא, כמו שהם תקנו הקדוש בבית הכנסת והיה עיקר זה (הדבר) מפני האורחין, ונתחייב בכל בתי כנסיות, אפילו אין שם אורחין. וכמו שתקנו חזרת תפלת מעריב בליל שבת בעבור המתאחרין, כדי שישגו התפלה, ונתחייב זה תמיד, אפילו אין שם מי שלא היה שם בתחלה. וכן כל מה שתקנו בסיבת (דבר) כזה, אין עניינו, עד שתהיה שם הסיבה לעשותו, אשר בעבורה נתקן, אלא עניינו, שיעשה זאת בכל אופן, שמא תהיה שם הסיבה המחייבת לעשותו. וצריך להבין זה הענין לפי שלולא זה, היו החכמים ז"ל נותנים דבריהם לשיעורין והיו צריכים לבדוק כל אדם בבית הכנסת ולדעת מצבו, ואז יחזור שליח צבור על התפלה או לא יחזור, ולא כך עניין התקנות והגזרות. וכתב משה.

מדברי הרמב"ם בתשובה עולה שאפילו במקום שכל יחידי הקהל בקיאים, צריך שליח ציבור לחזור על התפילה. החזרה על התפילה אין בה חשש של "ברכה שאינה צריכה", הואיל ותקנת חז"ל קבועה היא ולא נתנו דבריהם לשיעורים, להצריך ולבדוק בכל פעם אם יש בבית הכנסת אדם שאינו יודע להתפלל. והביא לכך ראיה מתקנות חכמים נוספות: קידוש בבית הכנסת בליל שבת שנתקן מעיקרא בעבור האורחים, וברכת "מעין שבע" שנתקנה בעבור המאחרים לבית הכנסת.

2. עניית קדושה ומודים דרבנן

מדברי הרא"ש במסכת מגילה⁹ מתבאר טעם נוסף לחזרת הש"ץ:

החזן מסדר התפלה פעם שניה כדי שיענו הקהל קדושה וגם מצוה לענות מודים כדאיתא במסכת ברכות.

8 שו"ת הרמב"ם סי' רכא.

9 פרק ג סימן ז.

הב"ח¹⁰ ביאר מדוע תיקנו חז"ל את חזרת הש"ץ רק כדי להוציא את מי שאינם בקיאים ולא הסתפקו בטעמו של הרא"ש כדי שיענו הקהל קדושה ומודים: לטעם הרא"ש היה די באמירת שלוש ברכות ראשונות לקדושה ושלוש ברכות אחרונות למודים דרבנן וברכת כוהנים, וכדי להוציא את מי שאינם בקיאים תיקנו חכמים את חזרת הש"ץ, ולא חילקו חכמים בתקנה ואף על פי שכולם בקיאים צריך לחזור על התפילה.¹¹

3. תפילת הציבור

הרב סולובייצ'ק¹² מבאר טעם נוסף לצורך בחזרת הש"ץ בימינו. הוא מחלק שיש תפילה בציבור שבה כל יחיד ויחיד מתפלל את תפילתו האישית אלא שדבר זה נעשה בציבור כשכולם עומדים כאחד להתפלל,¹³ וישנה גם תפילת הציבור שבה כל הציבור ניגש כולו כאחד ומתפלל.¹⁴ חזרת הש"ץ היא תפילת הציבור שבה כל הציבור מתפללים יחד בהובלת הש"ץ.¹⁵ לפי זה גם כאשר כולם בקיאים יש צורך בחזרת הש"ץ, הואיל ובכך מתקיימת תפילת הציבור.

4. על פי הסוד מעלת חזרת הש"ץ גדולה ממעלת תפילת הלחש

על פי הקבלה מתבאר שנוסף על הטעם הפשוט, שהוא להוציא את מי שאינו בקי, ישנו טעם פנימי על פי הסוד, שלפיו שתי התפילות נצרכות ועל ידן התפילה פועלת יותר. לכן גם היום, כשאינן צורך להוציא את מי שאינו בקי בחזרת הש"ץ, יש צורך לומר את חזרת הש"ץ מהטעם הפנימי. לכן אין לבטל את החזרה בשום מקרה - שחרית מוסף ומנחה, אלא רק במקום אונס.¹⁶ מעלתה של חזרת הש"ץ

10 אורח חיים, סימן קכד סעיף ג.

11 וכן כתב ערוך השולחן שם סעיף ג.

12 שיעורי הגרי"ד, תפילה וק"ש סימן ח; איגרות הגרי"ד, תפילה פרק י הלכה ב.

13 עיין רמב"ם, הלכות תפילה פרק ט הלכות א-ב.

14 כל המהלך בדעת הרמב"ם צ"ע, הואיל וכתב בהלכות תפילה (פרק ט הלכה ג): "ומתפלל בקול רם מתחילת הברכות, להוציא את מי שלא התפלל". ממילא אין זו תפילת הציבור כולו, אלא תפילה עבור מי שאינו בקי.

15 שם פרק ח הלכה ד והלכה ט.

16 וכן כתב הבן איש חי, שנה א, פרשת תרומה סעיף ב.

אף גבוהה ממעלת התפילה בלחש, ולכן הגם שהיא תפילת עמידה, שעניינה עמוק ועליון, מותר לאומרה בקול רם, כי מרוב מעלתה אין חשש שהקליפות יתאחזו בה.¹⁷

5. נועדה להוציא את מי שאינו בקי לכוון בתפילתו או הטועה בתפילתו

טעם נוסף העלו האחרונים שהיות שרוב המתפללים בזמננו אינם מכוונים אף בברכת 'אבות', יש לכוון בחזרת הש"ץ שבדרך כלל הוא מן המובחרים שבקהל, ומסתמא זריז ובקי לכוון בתפילתו, ועל ידי כך מוציא את הרבים ידי חובה.¹⁸ יש להוסיף על כך את דברי השולחן ערוך:¹⁹

מי ששכח ולא אמר יעלה ויבא בר"ח או בחולו של מועד או בכל דבר שצריך לחזור בשבילו, יכוין דעתו וישמע מש"צ כל י"ח ברכות מראש ועד סוף, כאדם שמתפלל לעצמו; ולא יפסיק ולא ישיח; ופוסע ג' פסיעות לאחוריו, דכיון שכבר התפלל, אלא ששכח ולא הזכיר, אף על פי שהוא בקי, ש"צ מוציא.

הבית יוסף כתב שאף על פי שרבנן חולקים על רשב"ג שאין שליח הציבור מוציא אלא את מי שאינו בקי, יש לומר שנחלקו רק לגבי אדם שלא התפלל. אולם אדם שהתפלל וטעה, והוא הדין לכל דבר שמחזירים אותו אם לא אמרו, אם חוזר ושומע זאת משליח ציבור מראש ועד סוף הרי הוא יוצא ידי חובה.²⁰

17 כף החיים, סימן קכד אות ב.

18 בשו"ת יחווה דעת, חלק ה סימן יב, כתב כן מדעת עצמו, וכן הוא להדיא בשו"ת הרמ"ע מפאנו, סי קב, תשובה שמינית.

19 אורח חיים, סימן קכד סעיף י.

20 אולם קשה על סברה זו, וכי מפני שאינו מכוון בתפילת הלחש יבוא לכוון בזמן החזרה?! בחזרת הש"ץ כל שכן שלא יכוון. פוק חזי מאי עמא דבר, האחד מעיין בספר, האחר מדבר עם חברו וכו'. ואולם יש לומר להפך, שהמכוון דעתו לברכת הש"ץ ככל הנראה כבר כיוון דעתו בברכת הלחש שלו, הערה של מו"ר הרב עפר סרי שליט"א.

ג. תקנת הרמב"ם בעניין תפילה אחת

הרמב"ם כתב בתשובה²¹ שמקומות הנוהגים להתפלל ללא תפילת לחש במוסף של ראש השנה - מנהג יפה הוא. והוסיף שהנהיג את בני קהילתו שבתפילות שחרית ומוסף של שבתות וימים טובים בלבד, מחמת ריבוי העם מתפללים תפילה אחת בלבד. הש"ץ אומר מתחילתה בקול רם, והבקיאים אומרים עמו מילה במילה. ויש לנהוג כן בתפילת מנחה, כשמתפללים אותה סמוך לחשכה.

את הצורך בתקנה לבטל את חזרת הש"ץ בתפילה ביאר:²²

ומה שחייב אותי לעשות זאת הוא, שהאנשים כולם בשעת תפלת שליח ציבור אינם משגיחים למה שהוא אומר, אלא מסיחין זה עם זה ויוצאין (החוצה) והוא מברך ברכה לבטלה כמעט, הואיל ואין שומע לה. וכל מי שאינו בקי, כאשר הוא רואה תלמידי חכמים וזולתם מסיחין וכחין ורקין ומתנהגין כמי שאינו מתפלל בשעת תפלת שליח ציבור, עושה גם הוא כזה ונקבע בלבות האנשים כולם, שאין תפלה אלא בעת הלחש. ואנו אומרים באיסורי תורה עת לעשות לד' הפרו תורתך ומכל שכן בתקנת התפלה ובזה יש משום הסרת חלול השם, שחושבים בנו שהתפלה אצלנו שחוק ולעג, (ובדבר שיש בו) כדי להוציא האנשים כולם מידי חובה, כפי שזה גלוי לעין. אבל כשנתפלל בשאר ימות החול באנשים מועטים בקיאים, אנו מקיימים התקנה הראשונה ומתפללים לחש ובקול רם. וכתב משה.

עולה מדבריו, שבשלושה מצבים הורה שהש"ץ יתפלל בקול ללא תפילת לחש: א. מוסף של ראש השנה; ב. תפילות שחרית ומוסף של שבתות וימים טובים שיש בהם ריבוי עם המשוחחים זה עם זה; ג. תפילת מנחה סמוך לחשכה, שיש חשש שיעבור זמנה.

21 מהדורת י' בלאו, סימנים רנו, רנח, רצא.

22 שם סימן רנו.

גם רבי אברהם בן הרמב"ם הביא תקנה זו בתשובה,²³ והוסיף שהסכימו עם אביו תלמידי החכמים בדורו. תקנה זו התפרסמה במצרים במשך כל חייו ולאחר מותו, ולא חלק עליו איש מחכמי דורו בזה. גם בשו"ת הרשב"ש²⁴ תמך בתקנה זו:

אנו רואים אותם משיחין ואין מטין אוזן לשמוע התפלה, ואלו היה מתפלל בקול גבוה בשעה שהצבור מתפללים בעל כרחם היו מטין אוזן ושומעים התפלה. ואלו היה מסכים עמי אדוני אבי הרשב"ץ ז"ל בעודו בחיים חיותו הייתי מנהיג כך.²⁵

ד. המתנגדים לביטול חזרת הש"ץ בזמן הזה

אולם יש מהפוסקים שהתנגדו לביטול חזרת הש"ץ, וכמו שכתב בפסקי הרי"ד:²⁶

אינו טוב לעשות כך, להתפלל שליח ציבור תפילת המוסף בקול והציבור יאמרו עמו בלחש דיבור ודיבור ויענו עמו קדושה, אלא יתפללו אותה ביחיד תחילה, ככל התפילות, ואחר כך יאמר אותה שליח ציבור בקול, כל שכן בשחרית ומנחה.

כמו כן הרדב"ז²⁷ הביא תקנה זו, וכתב שאין הוא רואה שבזמן הזה שייכות הסיבות לתקנה זו ואין חשש משום "עת לעשות לה' הפרו תורתך". וכן אין זו תקנה שפשטה אלא במלכות מצרים, ואפילו במקומה אין לה חוזק כשאר התקנות. בנוסף, מדויק מלשון הרמב"ם שלא תיקן זאת אלא לפי הזמן ולפי המקום ולפי המתפללים. והוסיף:

ולענין מה שטענו כי הסבה שבשבילה נתקנה תקנה זו עדיין במקומה עומדת ולמעט בשבתות ומועדים שיש רוב עם נתפלל תפלה אחת כפי

23 הובאה בהקדמה לספר מעשה רקח.

24 סימן נו.

25 וראה עוד בספר אסופת מאמרים לרבי פינחס קורח שליט"א (עמ' שיב-שיג), שהביא מקורות לתקנת הרמב"ם מדברי הגאונים.

26 ברכות ל ע"א.

27 שו"ת רדב"ז, חלק ד סימן צד (אלף קסה).

התקנה. אדרבא אני מעיד מה שראיתי בעיני שהשליח צבור לא הגיע לחצי התפלה וכבר השלימו רוב הקהל וחזרו לדבר זה עם זה והדרן קושיין לדוכתא ונמצינו עוברין על דברי הגמרא והפוסקים ובעלי הקבלה ולא הועלנו כלום בתקנתנו, כי הרב ז"ל לא תיקן אלא שיהיו מתפללין עם שליח צבור מלה במלה כאשר כתב בתשובותיו פעמים שלש, וכיון שלא הועלנו כלום נחזור לדין הגמרא דאנן סהדי שאם היה הוא ז"ל קיים היה מחזירם לדין הגמרא כיון שלא נתקיימה מחשבת תקנתו וזה ברור מאד. עוד יש ראייה שכיון שהוא ז"ל לא תקן אלא ברוב עם ובזמנו היו יותר מכפלי כפלים מהנמצאים עתה וכיון שנשארנו מעט מהרבה לפיכך ראוי לחזור לדין הגמרא. עוד כי בזמנו ז"ל הכל היו נוהגים כמנהגו וליכא משום אגודות אגודות אבל עתה בזמננו שיש כמה קהלות של ספרדים ומערביים ואסקליאה וכולם מתפללים כדין הגמרא איקרי כאן לא תתגודדו לפיכך ראוי שכולם יתפללו כדין הגמרא. ולענין מה שטענו שהיו כמה גדולים מאז ועד עתה ולא היה בהם פוצה פה על המנהג הזה כמה תשובות בדבר חדא שעדיין לא היו רוב קהלות וליכא משום לא תתגודדו וגם כל קהלות המלכות היו מתפללים כפי התקנה ועתה חזרו לדין הגמרא...

וטעמא דעדיף מכולהו שעתה יש תלמוד תורה הרבה במצרים מה שלא היה קודם לכן ורובם כולם בעלי תורה וכולם שומעים ושותקין בשעת חזרת התפלה ועונין אמין אחר כל ברכה וברכה ואם יש מקצת שמדברים בשיחה בטלה בטלין במעוטן ואותם שאינם בקיאיין לא ילמדו מהם שהם המעט אלא ילמדו מהבעלי תורה אשר עונין אמין אחר כל ברכה וברכה וכן יעשו גם הם ויצאו ידי חובתם ויתקיימו שני הדברים. אבל בזמנו של הרב ז"ל לא היו שם מי שישמע ויענה אמין שאם היו שם עשרה לא היה כותב ז"ל שהשליח צבור מברך ברכה לבטלה. ואתה אל תתמה לומר וכי אכשור דרי, דבכמה דברים ומנהגים רעים נכשרו הדורות אחר שבאו מרביצי תורה במצרים ורבו התלמידים והתורה עשתה פירות ופירי פירות וזה דבר נראה לעין ומה שראיתי אני מעיד. ולענין מה שטענו שיהיה טורח גדול לצבור ויארין הסדר כל זה פטומי מילי הוא שהרי יכולין לקצר ברחמנות שמרחמים על המתים אשר מתו זה כמה דורות שבזה מפסידים חצי זמן התפלה והוא ענין בלתי הכרחי ורחוק לשכר וקרוב להפסד ואין כאן מקום לחקירה זאת ומכל מקום הדבר ברור שיכולין לקצר בזה מה שמאריכין בחזרת התפלה והותר.

וסיים:

לפיכך בנדון דידן אם אפשר להחזירם לדין הגמרא שיתפללו שתי תפלות בלא מחלוקת כן ראוי לעשות, אבל אם אי אפשר לבטלם אלא ע"י מחלוקת שב ואל תעשה.

ה. התפשטות התקנה בקהילות ישראל

בספרות הפוסקים לאחר תקופתו של הרמב"ם אנו מוצאים שנשמרה תקנה זו בכמה מקומות, הן תוך כדי אזכור תקנת הרמב"ם, הן כדבר פשוט שבמקום צורך יש להתפלל תפילה אחת ללא לחש וחזרה.

וזה יצא ראשונה. בשו"ת הרדב"ז²⁸ הזכיר תקנה זו וכתב: "שמנהג זה היה בארץ הקודש ועזה וצפת ודמשק וחאלב, אלא שאחר כך חזרו לדין הגמרא להתפלל לחש וחזרה. אבל קהל המוסטרעבים במצרים עמדו במנהגם להתפלל תפילה אחת בקול רם". ומוכח שהמנהג עדיין נמשך בתקופתו. בספר כתר שם טוב²⁹ לרבי שם טוב גאגין זצ"ל כתב:

מנהג לונדון ואמשטרדם שאין חוזרין פעם שנית תפילת מנחה, וכך נוהגים באמשטרדם גם במנחת שבת ויום טוב. ומנהג הספרדים באלג'יר ברוב בתי הכנסת לומר כל העמידות פעם אחת, ורק בוואהרן חוזרים כל העמידות כולם, מלבד תפילת מנחה שאומרים אותה בקול רם. והמנהג בארץ ישראל וסת"מ (סוריה, תוגרמה, מצרים) שמתפללים לחש וחזרה בכל התפילות, ולעתים רחוקות בשעת הדחק מתפללים מנחה בקול רם.

והוסיף:³⁰

המנהג בלונדון ואמשטרדם שאין אומרים במוסף בחזרה אלא שלוש הראשונות והקדושה בקול רם, וכן השלוש אחרונות. מלבד מוסף של יום

28 שם.

29 חלק א, עמ' קנט.

30 עמוד תלד.

א' של פסח, ויום שמיני של סוכות. אבל בא"י ובסת"מ ובערי אשכנז, אומרים תמיד פעמיים.

חכמי המערב כתבו גם הם בעניין תפילה אחת. ראשון להם, רבי יוסף משאש זצ"ל בשו"ת מים חיים:³¹

ועוד עינינו הרואות, שאחר ג' פסיעות תכף מזדוגים הקהל זוגות זוגות ומרבים שיחה בטלה ושחוק וקלות ראש, והשליח ציבור צועק ואינו נענה שום עניה שיש בה ממש, רק פעם נענה מזוג זה ופעם מזוג זה, מענה היוצא מתוך שיחה של אסור בלי שום כוונה ובלי שום ידיעה על מה הם עונים, ופעמים שאינו נענה לגמרי, ובפרט בעת ובעונה הזאת שרבו המכבדים באפר מקלה, אבק הטבא"ק, וצריכים להסיר כיחם וניעם בתחלה ובסוף, ומרבים עטישות ורעישות וגם בסדר הקדושה אומרים המשלשים לך קדושה, ויש מרבעים ומחמשים קדוש, כי הכל בלי כונה.

שני לו, שאר בשרו הרב שלום משאש זצ"ל, שכתב בשו"ת שמ"ש ומגן:³²

אני מצהיר שהלב כואב מאוד ממה שעובר בזמן החזרות של הש"ץ, שבהרבה מקומות שהתפללתי בהם גם אצל הספרדים, כל הקהל אין מקשיבין להש"ץ כלל, ובכל פנה מבית הכנסת, נמצאת חבורת אנשים שמשוחחין זה עם זה, ונעשה חילול ה' גדול והרבה פעמים מחיתי על זה ואין שומע. וקבעתי לעצמי להסב פני אל הקיר כדי שלא לראות פני המדברים ככה, למעט בחילול ה' שלא יעשו כזה לנוכח הרב. אבל בכל זאת קול רעש שלהם מבלבל המוח, ואין מניח לשמוע דברי הש"ץ... וכבר ידוע מ"ש הפוסקים בחומרת חזרת הש"ץ שצריכים השומעים לכוין ולא לסלק דעתם מש"ץ כלל ואפילו כדי לקרות חידושי תורה בספרים וכיוצא, עי' כף החיים סי' קכ"ד אות ט"ז דאף להרהר בד"ת אסור, אלא צריך שיהיו אזניו קשובות למה שמוציא הש"ץ בפיו, ויהיו עיניו למטה ולבו למעלה, ומי שמדבר הוא מפריד היחוד ח"ו וכו'... ולכן במקומות אלו שא"א לתקן

31 חלק א, סימן מא.

32 חלק א, סימן לו.

הדבר כראוי, טוב העדרה ממציאותה, ובפרט לנוהגים כבר שלא לאומרה במוסף או מנחה שישארו במנהגם, וכבר בימי הרמב"ם ובנו ר' אברהם זצ"ל, עמדו על זה, וראו שהשעה צריכה לכך, וביטלו החזרות, וגם המקובלים והרב האר"י זיע"א יודו לחוש קודם כל לברכות לבטלה, ולחילול שמו הגדול.

כמו כן ראוי להזכיר את דברי הרב יהושע מאמאן זצ"ל בשו"ת עמק יהושע³³ שיישב את מנהגם שמתפללים שלוש ראשונות ואחרונות בקול רם, באורך רב כי ה' הטובה עליו. ומכל מקום סיים:

היכא דאפשר לעשות החזרה בלי מחלוקת, כך ראוי לעשות לפי הפשט והקבלה, אך בתנאי שהחזן או הרב יהיו בטוחים שיש תשעה שמכוונים לברכותיו לענות אמן כהלכה... אחרת, העדרה טוב ממציאותה.³⁴

בקרב קהילות יוצאי תימן ישנם שני מנהגים. בפירוש רבינו סעיד עדני על הרמב"ם כתב:³⁵

וכבר בטלה תפילת לחש מרוב המקומות ואע"פ שהוא דין התלמוד, מפני שראו שיש לציבור טורח בזה, ועוד שבעת שיחזור שליח ציבור ויתפלל בקול רם יהיה כל אחד מי שהתפלל משיח עם חברו ויגבה קולם על קול שליח צבור ולא ישמעו אלו שלא התפללו משליח צבור כלום, ולא יצאו ידי חובתן, ובזה הטעם השיב הגאון למי ששאל אותו היאך לא מיחה במי שביטל תפילת לחש, ואמר מפני שראיתי שליח ציבור שבירך ברכות לבטלה אין שם מי שיאזין לו, אבל כל אנשי תימן עדיין הם כולם על המנהג הראשון מתפללין בלחש תחילה כדין ההלכה.

33 חלק א, סימן טז.

34 וראה עוד בספר נתיבי עם (סימן קכד סעיף א) בעניין תפילת מוסף בשבת ללא חזרה בקהילת סטנבול. ועיין עוד במנהג מרוקו בשו"ת השמים החדשים (סי ט), ובשו"ת קרית חנה דוד (חלק א, סימן טו).

35 הלכות תפילה, פרק ט אות ג.

וכן כתב בפירוש 'שם טוב' (לרבי חיים כסאר זצ"ל) על הרמב"ם בהלכות תפילה³⁶ להוכיח שיש להמשיך להתפלל לחש וחזרה לכתחילה כתיקון חז"ל גם בארץ ישראל, כמו בתימן. ומנה לכך כמה סיבות:

א. ביום התענית איך יאמר הש"ץ 'עננו' ברכה בפני עצמה, וכשיגיעו הציבור ל'שומע תפילה' יאמרו, והש"ץ יאמר ברכת 'שומע תפילה' לאט, כדי שיסיקו הציבור לומר 'עננו'. וסברה זו קשה, וארכבה אתרי רכשי, דלגבי ש"ץ היא תפילת צבור, ולגבי צבור היא תפילת יחיד.

ב. לעניין אמירת אמן בתפילה אחת, נכנסו למחלוקת אם נחשב כעונה אמן אחר ברכותיו.

ג. בטלה מודים דרבנן שתיקנו חז"ל.

ד. לעניין ברכת כהנים, יש להסתפק בה, אי לא היא הפסק ליחיד הואיל ולא היא תפלת צבור כתקון חז"ל.

ה. נכנסו לספק אם לומר ברכת 'אתה קדוש' כיחיד, או אין צורך ודי באמירת סדר קדושה.³⁷

וכן כתב גם רבי יוסף צובירי זצ"ל בביאור על סידור כנסת הגדולה:³⁸

וכן המנהג בכל גלילות ארץ התימן מימי קדם ועד היום, וכמו שכתוב בכל התכאליל העתיקים ביותר והעתיקים פחות בפירוש, דשליח ציבור חוזר התפילות בקול רם אחר שהתפללו כל הציבור בלחש... וכ"כ הראנ"ח בספרו אמרי שפר (פרשת אמור דף קכד ע"ב) כי איך שיהיה, התפילה בחזרה עיקר גדול וכו' עיי"ש. וכ"כ הריב"ש (בס"ל לז) וז"ל: אין ספק שהמנהג היפה הוא שיתפללו הציבור תחלה וגם השליח צבור יתפלל עמהם בלחש, ואח"כ יחזור ש"צ להתפלל בקול רם כמו שנזכר במשנה, וכן המנהג בכל מקום שהם בני תורה.

36 פרק ט הלכה ב.

37 וראה עוד שם מה שכתב בעניין (פ"ב הי"ד; פ"ח ה"ט). גם בספרו שו"ת החיים והשלום כתב בדבר ביטול החזרה (או"ח ס' צג; צד-צו; קעה. בהשמטות סימן טו).

38 אמ"ת ויציי"ב, סימן כו, עמ' קנח.

כיוצא בזה כתב הרב עזריה בסיס זצ"ל בשו"ת בית העזרי. 39

אולם בשו"ת הריב"ד⁴⁰ כתב ששמע שהנהגת ר"ח כסאר היתה להתפלל תפילה אחת בימים אלו: במוסף חול המועד סוכות ביום חיתום ערבה, במוסף של חג השבועות, ובמוסף של שבת ר"ח. כמו כן הוסיף, שר"י צובירי בספרו ויצבור יוסף בר⁴¹ הביא סדר תפילה אחת בקול רם כשהשעה דחוקה, כגון חשש לשמא יעבור זמן מנחה, או בשבת חתן מתפללים מוסף תפילה אחת, כדי למנוע טורח ציבור. כך כתב מהרי"ץ בתכלאל 'עץ חיים':⁴²

וה"ה בכל מקום שרואה שהציבור נחפזים לצאת, שיתפלל תפילה אחת שקרוב הדבר שלא יכוונו לבם לחזרה והוי ברכה לבטלה... וכן הוא מנהגינו בכל מקום שיש דוחק.

המנהג השני, שאוחז בו מארי יוסף קאפח זצ"ל ותלמידיו אחריו, הוא להעדיף תפילה אחת לכתחילה, אפילו שלא במקום דוחק או סיבה הכרחית. על פי מה שכתב בביאורו:⁴³

ובימינו לא אכשור דרי, ובשעת החזרה יוצאים החוצה, משוחחים בדברי הבל ובענינים של מה בכך, ומתי מעט הנשארים בבית הכנסת גם הם יושבים ומדברים, והמתחסדים לוקחים ספר ומעיינים בו, ואין איש שם על לב למה שמגלגל הש"ץ. אמנם כבר דיברו רבים בזה מי ברצינות, ומי בקנאות, ומי בקלות דעת, אך לדעתי ניטיב לעשות אם ננהג בכנות עם עצמנו לפחות בגשתנו להתרצות לפני מלכנו מלכו של עולם, וננהג כפי שתיקן רבינו זצ"ל וכפי שאנו נוהגים, כי זהו המנהג הרצוי שאין בו שום דופי כדברי רבינו.

39 חלק ה, סימנים כג-כד.

40 חלק ג, סימן קפג, הערה 1.

41 חלק ב, פרק ז, סימן א.

42 חלק א, סדר תפילה מנחה.

43 פרק ח, ציון כז, ד"ה ובימינו.

וכן מתבאר בשו"ת הריב"ד.⁴⁴

אמנם בספר צרור החיים⁴⁵ האריך לדחות דברי מי שרצו לחדש בארצות אשכנז להתפלל תפילה אחת מתוך הסתמכות על תקנת הרמב"ם, ודחה שם בתוקף את דבריהם. תקנת הרמב"ם לא הייתה אלא לזמנו ולשעתו, ורק במקומות שכבר נהגו כן, אבל במקומות שלא פשטה התקנה אין לזוז מדברי חז"ל. ועוד, שלא תיקן הרמב"ם אלא במקומות שלא היו בקיאים, אבל כהיום מאז המצאת הדפוס שאף מי שאינו בקי יכול להתפלל מתוך הסידור, אזי אין לנו אלא דברי התלמוד שתפילת הציבור היא בתפילת לחש וחזרה, ואין לנו רשות לבטל את תפילת הלחש, עיי"ש עוד. וכן כתב בשו"ת מלמד להועיל.⁴⁶ וכן הוא בשו"ת משנה שכיר.⁴⁷

ו. חזרת הש"ץ בתפילת מנחה

פעמים רבות ישנו צורך לקצר את תפילת הציבור. בדין תפילת מנחה כתב הכלבו⁴⁸ לנידון דידן:

וצבור שלא התפללו ואין שהות ביום להתפלל הצבור בלחש ולירד שליח צבור לפני התיבה, אף על פי שאסור לבא לידי כך, אפילו הכי יוצאין הצבור ידי חובתן בתפלת שליח צבור, וזהו חובתן, צריכין הצבור לעמוד אחריו בשעה שהוא יורד מראש התפלה ועד סופה, כאדם שהוא מתפלל לעצמו, ואין מפסיקין, ואין משיחין, ועונין קדושה.

הבית יוסף⁴⁹ הביא את דברי הכלבו, וכתב:

ועכשיו נהגו ברוב המקומות להתפלל לכתחלה שליח ציבור תפילת המנחה בקול רם כדי שיענו קדושה אחריו ולא יצטרך לחזור ולהתפלל בקול רם.

44 חלק ג, סימנים קפג-קצא.

45 לרבי אברהם לוונשטאם, סימן ב, מאמר עונה לחש.

46 חלק א סימן יב.

47 או"ח ס' מא.

48 סימן כז.

49 סימן קכד אות ב.

והעיר על כך בדרכי משה⁵⁰ בשם המהרי"ל⁵¹ שאם יש חשש שיעבור זמן תפילת מנחה, ירד שליח ציבור ויתחיל מיד להתפלל בקול רם כדי שיענו קדושה בזמנה. והוסיף שישאיר אחד מהמתפללים שלא יתפלל כדי שיענה אמן אחר שליח ציבור, או שיקרא לאחד מבני העיר שהתפלל כבר והוא יענה אמן.

אולם בספר כנסת הגדולה⁵² כתב:

ועכשו נהגו ברוב המקומות להתפלל לכתחלה שליח צבור תפלת המנחה בקול רם וכו'. נ"ב: וכבר הראו פנים למנהג רלנ"ח ז"ל בסימן ט"ו, והר"ם מטראני ז"ל בחלק ג' סימן ק"ץ, והרדב"ז ז"ל בתשובה חלק ראשון [ח"ד] סימן ה'.

לגבי תפילת מנחה שלא בשעת הדחק כתב הבית יוסף⁵³:

ומתפללין שמונה עשרה ושליח ציבור מחזיר התפלה כדרך שעושיין בשחרית. כן כתב גם כן הרמב"ם בפ"ט מהלכות תפלה וכן נוהגים האשכנזים, וכן כתב הכל בו⁵⁴ שצריך להחזיר התפלה כמו בשחרית אם לא על ידי הדחק. הספרדים אין נוהגים לחזור שליח ציבור התפלה במנחה אלא מתפלל שליח ציבור עם הציבור בקול רם ואומר קדושה וברכת אתה קדוש ואח"כ אומר האמצעיות בלחש עם הציבור ומתחיל רצה בקול רם וגומר תפילתו בקול רם. ומנהג האשכנזים הוא הנכון וכן הנהיגו חכמים שבדור שלפנינו בצפת תוב"ב וגזרו נידוי לעובר על תקנתם.⁵⁵

50 שם אות ג.

51 ספר המנהגים, הלכות תפילה אות ה.

52 הגהות בית יוסף, סימן קכד, עג שיטה יו.

53 סימן רלד אות א.

54 סימן כז, הלכות תפילה מנחה.

55 עיין מה שכתב בזה בשו"ת פעולת צדיק (ח"ג ס' קלז) אם יש תוקף לנידוי ולגזירה הזאת במקום שנהגו להתפלל תפילה אחת.

מנהג זה הובא בדברי הרדב"ז,⁵⁶ והוא נתן טעם למנהג:

וראיתי במקצת מקומות שהחזן אומר ג' ראשונות וג' אחרונות בקול רם ואמצעיות בלחש, וזה המנהג אינו לא כדין הגמרא ולא כסברת הרב ז"ל (הרמב"ם) והוא מבואר הטעות כי מי שאינו יודע לא יצא ידי אמצעיות. ולא ידעתי טעם לזה המנהג ושאלתי את פי אחד משלוחי צבור ואמר לי מפני שהחזן צריך לשאול צרכיו באמצעיות אומר אותם בלחש. אמרתי לו: מפני תקנתך אתה מקלקל את אחרים? ומי שרוצה לעשות כן צריך לדקדק תחלה אם יש שם מי שאינו יודע יתפלל הכל בקול רם להוציא את מי שאינו יודע.

ההסבר שהוצע בפני הרדב"ז הוא שהברכות האמצעיות הן בקשות אישיות; כאשר שליח ציבור מתפלל תפילת לחש לפני שחוזר על התפילה, הוא מבקש את הבקשות האישיות הללו, ולאחר מכן מבקש את הבקשות הללו כבקשות של כלל הציבור. אולם בזמן שאין תפילת לחש, הש"ץ נאלץ לבקש את בקשותיו האישיות תוך כדי התפילה שאומר בקול רם. בהתאם לכך, אומר הוא את הבקשות הללו בשקט ולאחר מכן חוזר לתפילתו הרגילה.

בספר מעשה רוקח⁵⁷ הביא את דברי כנסת הגדולה⁵⁸ שכתב:

מה שנוהגים המאחרים לבא לבית הכנסת, שעומד אחד מהם ואומר ג' ראשונות וג' אחרונות בקול רם והשאר בלחש, דהיינו טעמא שלא להשמיע קולו בתפילתו, וג' ראשונות ואחרונות מוכרח לומר בקול רם בשביל הקדושה, וכדי שישחו הצבור במודים, ואין זה בכלל קטני אמנה ולא נביא השקר, כי אם מעבדי ה' החרדים אל דברו, דומיא דמי שאינו יכול לכוין בלחש. ושכן מצא להרלנ"ח (ס' טו) והכלבו (ס' כז). והרדב"ז (ח"א סימן ק) כתב הטעם באמצעיות שאומרים בלחש, מפני שצריך לשאול צרכיו בהם. וכתב עוד דמנהג טעות הוא זה, אלא יש להם להתפלל הכל בלחש.

56 שו"ת רדב"ז, חלק ד סימן ה.

57 הלכות תפילה, פרק ה הלכה ט.

58 סימן קא, הגהות הטור.

אם השעה דחוקה בתפילת מנחה, הביא הבית יוסף⁵⁹ את דברי שבלי הלקט⁶⁰ בשם רבינו אפרים:

דין מנחה עם חשיכה כשאין שהות ביום להתפלל בלחש בעשרה ולהסדיר החזן את התפלה לענות קדושה עד שלא תחשך. מצאתי לרבינו אפרים שכתב בשם רב האי גאון זצ"ל דצבור דדחיקא להו שעתא בבי שמשיה לצלווי בלחשא והדר לנחותי שליח צבור. דלית ליה לשליח צבור למיחת ולאפקיעניהו ידי חובתייהו בקול רם, לפי שמצות תפלה בלחש כדילפינן מהלכתא גיברתא דחנה ולא נפקי ידי חובתייהו בין יחיד בין צבור אלא בלחש... ותקנתיהו דמצלי כולהו בלחש כמצות תפלה והדר נחית שליח צבור ואומר מגן ומחיה וענו קדושה ומסיים האל הקדוש ואמר יתגדל ויתקדש אי ליכא שהות ביום למגמר י"ח והכין נהוג רבנן במתיבתא כד דחיקא להו שעתא וכן ראוי לעשות.

בעל התוספות יום טוב בהגהותיו על הרא"ש⁶¹ הביא מנהג שהוא הפך מה שמובא בשיבולי הלקט, וז"ל:

במדינות אלו עושים בהפך שהש"ץ מתחיל בקול רם ואומר עד האל הקדוש ומסיים כל הי"ח והצבור כשענו אמן דהאל הקדוש מתפללים אח"כ כל א' וא' בלחש. ויראה לי שאם אין מי שיענה אמן על ברכות הש"ץ שלא יגמור תפלתו בקול רם אלא יגמור אותה בלחש.

שליח הציבור מתחיל את תפילתו מיד. לאחר שהציבור ענו קדושה ו'האל הקדוש' כל אחד מתחיל את תפילת הלחש שלו. בדרך זו אנו מרוויחים שמתפללים את תפילת הלחש בנפרד מחזרת הש"ץ. נוסף על כך, תפילת שליח ציבור איננה נקטעת באמצע. החזן אומר את התפילה כרגיל, את החלק הראשון אומר בקול כתפילת הציבור, ואילו את החלק השני אומר בלחש כתפילה בציבור.

59 סימן רלב.

60 עניין תפילה סימן מז.

61 דברי חמודות, ברכות פרק ד סימן ג.

כתב בשולחן ערוך: 62:

אם השעה דחוקה, יתפללו בלחש ואחר כך יאמר שליח ציבור: מגן, ומחיה, ויענה קדושה, ומסיים: האל הקדוש, אם אין שהות ביום לגמור י"ח ברכות. הגה: ויש אומרים שיתפלל השליח צבור עם הקהל בקול רם, וכן נוהגין.

לעומת זאת, הרמ"א כתב: 63:

וכן אם הוא שעת הדחק, כגון שירא שיעבור זמן התפלה, יוכל להתפלל מיד בקול רם, והצבור מתפללין עמו מלה במלה בלחש עד לאחר האל הקדוש, וטוב שיהיה אחד לכל הפחות שיענה אמן אחר ברכת השליח צבור.

השולחן ערוך הביא את שיטת שיבולי הלקט, והרמ"א הביא את המנהג המובא בדברי חמודות. ניתן להבין את דבריו בשני אופנים: האחד, החזן מתחיל בקול ואומר בקול את התפילה כולה. הציבור מצטרף אליו עד "האל הקדוש", ואז ממשיכים ללא הקפדה שהתפילה תיאמר במקביל; ב. החזן והציבור אומרים עד "האל הקדוש" יחד, לאחר מכן אומרים כולם בשקט. הביאור הלכה⁶⁴ כתב שלכאורה מן הפוסקים משמע שנכון שהחזן ימשיך בקול, אך המנהג הוא שלאחר 'האל הקדוש' גם החזן מתפלל בלחש.⁶⁵ ואפשר שהטעם למנהג הוא שקשה להם להשיגו אחר כך לומר שומע תפילה ומודים בשווה ואין תועלת אם יתפלל בקול.

ובשו"ת פעולת צדיק⁶⁶ כתב שלימד ברבים ששליח ציבור יאמר בקול רם את כל התפילה. ויש לו להתפלל בנחת, כדי שהציבור יאמרו עמו שומע תפילה ורצה ומודים. אולם רבי דוד משרקי בפירושו על השולחן ערוך⁶⁷ כתב שלאחר שהחזן

62 סימן רלב סעיף א.

63 סימן קכד סעיף ב.

64 שם ד"ה בלחש.

65 וכן הוא בספר "אשי ישראל" פרק כד הלכה י.

66 חלק ג סימן מט.

67 שתילי זיתים, סימן רלב ס"ק ב.

אומר בקול רם שלוש ברכות ראשונות טוב שישלים שליח הציבור תפילתו בלחש כמו הקהל.

ז. למעשה באילו מצבים נראה שיש להתפלל תפילה אחת

העולה למעשה מכל מה שנתבאר הוא שלפי רוב הפוסקים לכתחילה יש להתפלל לחש וחזרה כפי עיקר תקנת חכמים. אמנם בשעת הדחק, כגון במנחה סמוך לחשכה ואין שהות להתפלל לחש וחזרה, או אפילו בשחרית והמתפללים זקוקים להגיע לעבודה בשעה מוקדמת, או שיש מניין בצמצום ויודע שלא יכוונו לברכותיו של שליח הציבור, אזי יש להתפלל ג' ראשונות בקול רם והאמצעיות בלחש.⁶⁸ כמו כן, במקום שרוב הקהל עמי הארץ שמשוחחים שיחה בטלה בבית הכנסת בעת חזרת הש"ץ, יש לבטל את חזרת הש"ץ במוסף של שבת ויום טוב כדי למנוע חילול השם. אבל בארץ ישראל במקומות שהם בני תורה, יש לקיים חזרת הש"ץ גם בתפילת מוסף של שבת ויום טוב. והוסיף בשו"ת יחווה דעת:⁶⁹

ואם יש באיזה מקומות שקצת הקהל מדברים בשיחה בטלה בשעת החזרה, יש להסביר להם חומר האיסור שבדבר, עד שימנעו מכך, וכמו שכתב בשו"ת זכר יהוסף (סימן יט), שעד שיתאמצו לבטל חזרת השליח צבור יותר היה ראוי להוכיח את השומעים שלא ידברו כלל בחזרת השליח צבור, ובפרט כשהוא מנין מצומצם, ובמשך הזמן יורגלו מעצמם להזהר משיחה בטלה ולהקשיב לחזרת השליח צבור וכו'. ע"ש.

אמנם ישנם חלק מיוצאי תימן ויוצאי מרוקו שנוהגים להקל יותר בעניין תפילה אחת, וכפי שציינתי אליהם בגוף המאמר.

68 יביע אומר חלק ט סימן קח אות סג; יחווה דעת חלק ב סימן ח; שם חלק ג סימן טז; הלכה ברורה, סימן קכד סעיף ה. אמנם בשו"ת קנין תורה בהלכה (חלק ד סוף סימן ז) העיר על מנהג זה שלא ינהגו כן, אך ביביע אומר (שם) לא הסכים לדבריו. וכן כתב בספר הנהגות ופסקים של הרב יוסף חיים זוננפלד, תפילת מנחה אות ט. וכן כתב הרב אויערבאך זצ"ל בספר הליכות שלמה (תפילה עמוד קסא), עיין שם ותרווה צמאונד.

69 חלק ה סימן יב.